

उपकारी दान र परोपकार : एक विवेचना

रामबाबु नेपाल

स्वतन्त्र अनुसन्धानकर्ता तथा समाजसेवी

Email: nepalrb@gmail.com

दातव्यमिति यदानं दीयतेऽनुपकारिणेन ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

भावार्थ : कुनै प्रतिफलको चाहना नराखी उचित समय र स्थानमा दिइने दानलाई सात्त्विक दान मानिन्छ ।

लेखसार

परोपकार निस्वार्थ भाव राखि पवित्र उद्देश्यले अरूको हित वा कल्याणका लागि गरिने सहयोग हो । यस्तो सहयोगका माध्यम विभिन्न हुन सक्छन् । यसैले परोपकारका लागि धनसम्पत्ति नै चाहिन्छ भन्ने मान्यता राख्नु हुँदैन । परोपकारले मानवता प्रवर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्दछ । त्यसैले विपत्तिको समयमा मानिसले परोपकारी व्यक्ति र संस्थालाई आशाको दृष्टिबाट हेरेका हुन्छन् । परोपकारी कार्यका लागि स्रोत जुटाउने प्रमुख स्रोत स्वेच्छाले दिइने दान हो । त्यसैले धेरै मानिसले दानलाई परोपकारको पर्यायवाची शब्दको रूपमा लिएको पाइन्छ । परोपकारसम्बन्धी पश्चिम साहित्यमा उपकारी दान र परोपकारका सम्बन्धमा केही आधारभूत अन्तर देखाउने गरिएको छ । उपकारी दानलाई मनद्वारा निर्देशित हुने, पीडा, कष्ट वा जोखिममा रहेकाहरूलाई उपलब्ध गराइने तात्कालिक राहत वा सहयोग भनिएको छ भने परोपकारलाई पीडा वा कष्टमा पर्नुका कारणको खोजी गरी त्यसको संवोधन गर्न चालिने कदम र दिगो समाधान खोज्ने प्रकृतिको मशितकद्वारा निर्देशित कर्म वा सहयोग भनिएको छ । प्रायः सबै धर्मले दान र परोपकारलाई उच्च कोटिको मानवीय कार्य र यसको माध्यमबाट ईश्वरमा आस्था राख्नेहरूले ईश्वरलाई खुसी गराउन सकिने भनेर मानेका छन् । ईश्वरमा आस्था नहुनेहरू वा आस्तिकका लागि पनि परोपकार एक आधारभूत सामाजिक दायित्व निर्वाह गर्ने माध्यम हो । धेरैमा दान दिन र परोपकार गर्न धेरै सम्पत्ति चाहिन्छ भन्ने बुझाइ छ । तर वास्तविकता त्यो होइन किनभने धन दिन नसक्नेले सार्वजनिक हित हुने कार्यमा श्रमदान गरेर, आफ्नो ज्ञान, सिप र श्रमको उपयोग गरेर महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्न सक्छन् । समाजलाई समुन्नत र सहिष्णु बनाउन धनसम्पत्तिका अतिरिक्त बुद्धि विवेकको खाँचो पर्छ र यसको निस्वार्थ उपयोगबाट योगदान गर्न सकिन्छ । हामी सबैमा परोपकारी बन्न सक्ने सम्भावना छ । यसको लागि परोपकार के हो, किन र कसरी भन्ने कुरा बुझाउनु जरुरी छ ।

शब्दकुञ्जी : उपकार, उपकारी, चन्दा, दान, निस्वार्थ, पवित्र भाव

विषयपरिचय

परोपकार मानवता प्रवर्धनको सशक्त माध्यम हो । यसको उद्देश्य पवित्र र कार्यक्षेत्र व्यापक छ । यसको प्रारम्भ मुख्यतः मानिसको मनमा उत्पन्न हुने दया, करुणाभाव र दीनदुःखी प्रतिको संवेदनशीलता, उनीहरूको लागि केही गरौं भन्ने चाहना र समाजप्रतिको दायित्व बोधबाट हुन्छ । परोपकारलाई धनसम्पत्ति दिनुमा सीमित गरिनु हुँदैन । यसको अन्तर्नीहित ध्येय अरूको दुःख पीडाको अनुभूति गरेर अनि समुदायको आवश्यकता बुझेर निष्पक्ष र निस्वार्थ

भावले सहयोगको हात फैलाउनु हो । परोपकारले निस्वार्थ भाव (प्रतिफल र प्रशंसाको आशा नगरी) स्वेच्छाले गरिने सहयोग वा उद्धारलाई जनाउँछ । यो पर+उपकार दुई शब्दको योगबाट बनेको छ । यसको सरल अर्थ हुन्छ अरूको हित वा उपकार । लोकोपकार, लोकोहित, सार्वजनिक हित र लोककल्याण आदि योसँग मिल्दो भाव सञ्चार गर्ने शब्दावलीहरू हुन् । पवित्र भाव, निस्वार्थता, स्वयम् सेवा र दान आदि यससँग घनिष्ठ रूपले सम्बन्धित शब्दावलीहरू हुन् । यसमा मानव मात्र नभई सम्पूर्ण प्राणी र जीवनाधारको रूपमा रहेको प्राकृतिक स्रोत सम्पदा र पहिचान बनेको संस्कृतिको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने, शिक्षा र स्वास्थ्योपचारको अवसर प्रदान गरी सम्मानित जीवनको अवसर प्रदान गर्ने उद्देश्य र कार्यक्षेत्र समावेश हुनाले धेरैको ध्यान आकर्षण गरेको हुन्छ । आपतविपद्को समयमा मानिसले परोपकारी मन भएका व्यक्ति र परोपकारी संस्थाहरूलाई आशा र भरोसाको दृष्टिले हेरेका हुन्छन् । कठिन परिस्थितिमा उपदेश दिनेलाई भन्दा दुःखपीर हटाउन सहयोग गर्नेको श्रद्धापूर्वक सम्झना र चर्चा गरिनु स्वाभाविक छ । तिम्रो जीवनमा कस्ता मानिसले महत्त्व राख्छन् भनेर सोधियो भने प्रायः सबैको जवाफ उपदेश, निर्देशन दिने भन्दा सुख दुःख बुझ्ने र त्यसमा साथ दिने, शक्तिहीन हुँदा हौसला दिने, आफ्नो तर्फबाट जेजस्तो र जति सकिन्छ सहयोग गर्ने भन्ने पाइन्छ । कुनै प्रतिफलको अपेक्षा नगरी अरूको दुःख निवारण गर्न र सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष ढङ्गमा सहयोग पुऱ्याउने हुँदा परोपकारीहरूको आवश्यकता समाजमा सधैं रहन्छ ।

अङ्ग्रेजीको Philanthropy यसको समानार्थी शब्द हो । यो दुई ग्रीक शब्दहरू (क) Philos (Love, Affection - प्रेम, स्नेह) र (ख) Anthropos (Human kind - मानव जाति) को योगबाट बनेको हो । यसले मुख्यतः दयालुपन (Kindness) मानवता (Humanity), उपकार (Benevolence) तथा मानव प्रेम/मानवीय अनुराग (Love to people/humanity) लाई जनाउँछ । परोपकारलाई मानवता प्रतिको प्रेम, सदभाव र करुणा भावबाट प्रेरित भई सार्वजनिक हितका लागि व्यक्तिगत वा सामूहिक पहलमा गरिने कार्य/सेवाको रूपमा लिएको पाइन्छ ।

यस लेखमा दानको महत्त्व, प्रकार, दानका लाभ, परोपकार र दान बिचको सम्बन्धबारे चर्चा गरिने छ ।

दानको परिचय र अर्थ

विश्वभरि नै स्वेच्छक रूपमा दिइने दानलाई परोपकारी संस्थाहरूको प्रमुख आय स्रोत मानिन्छ । सामान्यतः दानले प्रतिफलको आशा नराखी धनसम्पत्ति, सिप, समय र ज्ञान दिएर गरिने सहयोगलाई जनाउँछ । कुनै खास अवस्थामा समाजका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूले आफ्नो प्रतिष्ठाको उपयोग गरेर पनि परोपकारी कार्यलाई अगाडि बढाउन सहयोग गर्न सक्छन् । प्रतिफलको आशा राखि गरिने दानले लेनदेनको रूप लिन्छ र त्यसलाई लिखित वा अलिखित सम्झौताका माध्यमबाट नियमन गर्नुपर्ने हुन्छ । दानको अर्थ कुनै स्रोत साधन माथिको आफ्नो स्वत्व हटाएर अर्काको स्वत्व स्थापित गर्नु, कुनै स्रोत साधनबाट आउने सत्ता र त्यसको उपयोगबाट केही पाउने आशा र आसक्ति त्याग्नु हो । दान दिनु त्याग गर्नुपनि हो । दान पुण्यका लागि र त्याग देवत्वका लागि गरिने मान्यता छ ।

परोपकारबारे चर्चा हुँदा उपकारी दान शब्द स्वाभाविक रूपमा जोडिएर आउने हुँदा यी दुईलाई पर्यायवाची रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । शब्दकोशमा दानलाई १) दातव्य; खैरात; दान; भिक्षा (२) अरूप्रति सौहार्द्रता; सहनशीलता; उदारता (३) दानशीलता; परोपकार; दयालुता (३ख) दानकोषका लागि गरिने वा गरिएको दान, भिक्षादान (४)

परोपकारी संस्था”८ र “खाँचो परेकालाई सहयोग गर्न वा रकम सङ्कलन गर्न गठित सँगठन”** भनिएको छ ।
“साधारण त दानलाई चार भागमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ -

(क) मनसा - कसैको पनि कुभलो नचाहनु, (ख) वाचा - वचनले कसैको पनि चित्त नदुखाउनु, (ग) कर्मणा - शरीरले सकेको अरूलाई मद्दत गर्नु, र (घ) धन - अभावले छटपटाइ रहेकोलाई बचाउनु ।”***

उपकारी दानले व्यक्तिको आस्था र मान्यतालाई अभिव्यक्त गर्छ । दानका लागि करुणा, त्याग, निस्वार्थ सहयोग र सामूहिक हित वा कल्याण गर्ने सोच अत्यावश्यक छ । यसले समुदायसँग सहृदयी सम्बन्ध स्थापना गर्न र भावी पुस्ताको लागि असल उदाहरण कायम गर्न सघाउँछ । अरूलाई सहयोग गर्नु आफ्नै लागि सहयोग गर्नु हो । दान लिनेको लागि मात्र नभई दाताको लागि समेत लाभदायी हुने कुरा बुझाउन सकेमा परोपकारको लागि झोत जुटाउन सजिलो हुन्छ । दिनाले अनुपम आत्मसन्तुष्टि मिल्छ । वेलायतका पूर्व प्रधानमन्त्री तथा १९५३ मा साहित्यका लागि नोबेल पुरस्कार विजेता विन्स्टन चर्चिल (सन् १८७४ - १९६५) को विचारमा “हामीले जे पाउँछौं त्यसबाट जीवन निर्वाह गर्छौं तर जे दिन्छौं त्यसबाट जीवन बनाउँछौं” भन्ने भनाइले दिनुको महत्त्व स्पष्ट गर्दछ । दिनेले आफ्नो नाम प्रचार गर्न नचाहनु वा अज्ञात रही गरिने सहयोग वा अज्ञात दान (Anonymous Giving) लाई उच्च कोटिको दान मानिन्छ । हाम्रो समाजमा दाहिने हातले दिएको दान देब्रे हातले थाहा पाउनु हुँदैन र दान दिएको कुरा सार्वजनिक रूपमा चर्चा गरेमा त्यस्को महत्त्व शून्य हुने मान्यता छ । प्रसिद्ध कार्टूनिस्ट प्रयाङ्क. ए क्लार्क (सन् १९११-१९९१) को विचारमा “वास्तविक उदारता त्यो हो जस्मा मानिसले सक्दो सहयोग गर्छ तर पाउनेले दिने को हो भन्ने कहिल्यै थाहा पाउँदैन । विश्व प्रसन्नता प्रतिवेदन, २०२५ (World Happiness Report, 2025) मा मानिस प्रसन्न हुनुका कारणहरूमध्ये लागत प्रभावकारी उपकारी दान दिनुपनि एक रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

दानको औचित्य, मान्यता र लाभ

दानको प्रयोजन, यो कसलाई किन के आधारमा दिने भन्ने जानकारी भएमा दिन प्रेरणा मिल्न सक्छ । आफ्नो र परिवारबारे मात्र सोच्ने र सम्पत्ति संचयलाई प्रधानता दिने र त्यसकै आधारमा प्रतिष्ठा आर्जन हुन सक्छ भन्ने सोच राख्नेहरूले दान दिनु कठिन छ । मानिसले धनसम्पत्ति आर्जन गर्न प्रयत्न गर्नुको मुख्य ध्येय निम्न छन् :

- (१) जीवन निर्वाह गर्ने - हरेक सचेत वयस्क आफ्नो र परिवारको पालन पोषण साथै अन्य आवश्यकता पूरा गर्न जिम्मेवार हुन्छ र यसको लागि आय आर्जनको अवसरको खोजी गर्दछ । त्यसमध्ये केहीले आफ्ना पूर्वजले अङ्गालेको पेसा व्यवसाय अपनाउँछन् भने केहीले नौलो क्षेत्रमा प्रवेश गर्छन् । भौतिक आवश्यकता (भोजन, आवास, वस्त्र र स्वच्छ हावापानी) लाई आधारभूत आवश्यकता मानिन्छ । मानिसले आयबाट आधारभूत आवश्यकता पूरा गरिसकेपछि बाँकी रहेको रकम अरू कामका लागि खर्च गर्न सक्छन् । त्यसैले व्यक्तिको आयस्तर र अरूको हितबारे सोच्ने प्रवृत्तिले दान दिने क्षमतामा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ ।
- (२) धर्म गर्ने/कमाउने - मानिसको सोच र व्यवहारमा धर्मको गहिरो प्रभाव परेको हुन्छ । धर्मलाई धेरैले आफूलाई पवित्र बनाउने र अर्को जन्ममा अहिलेको भन्दा राम्रो जीवनस्तर दिने आधारको रूपमा लिएका हुन्छन् । धर्म गर्न चाहनेले धार्मिक अनुष्ठान गर्न, मठमन्दिर आदिको निर्माण पुनरोद्धार र त्यसबाट सञ्चालन गरिने काममा

* Shreedhar Prasad Lohani and Rameshwar Prasad Adhikary (Editors) – Ekta Comprehensive English Nepal Dictionary, 2010, p. 399

** Judy Pearsall (editor) - Concise Oxford English Dictionary, 2002, p. 238

*** डा. पवित्र बहादुर खड्का, अध्यात्म दर्शन, रत्न पुस्तक भण्डार, २०७८, पृष्ठ ५२७

आफ्नो धनसम्पत्ति, समय, ज्ञान र सिप दिन्छन् । धर्ममा आस्था राख्नेहरूले कम आय भए पनि केही रकम धार्मिक कार्यका लागि दान दिन्छन् । नेपालमा सामुदायिक हितका कार्यहरूका लागि स्रोत जुटाउन खास गरी अक्षय कोष स्थापना गरी स्रोतको दिगो प्रबन्धका लागि धार्मिक अनुष्ठान गर्ने प्रचलन बढ्दै गइरहेको छ ।

- (३) प्रतिष्ठा आर्जन गर्ने - प्रतिष्ठा आर्जन गर्न चाहनु एक स्वाभाविक मानवीय गुण हो । त्यसैले आफ्नो धनसम्पत्तिको केही हिस्सा प्रतिष्ठा आर्जनका लागि दिन सक्छन् । कहिलेकाहीँ यस्तो कुरामा अव्यक्त प्रतिस्पर्धा हुन सक्छ । सामान्यतः उत्कृष्ट कार्यसम्पादन, सफलता र सामाजिक प्रभावको कारणले प्राप्त आदर र सम्मानलाई प्रतिष्ठा भनिन्छ । प्रतिष्ठा आर्जन गर्न अरूको मन छुने, मन जित्ने समाज उपयोगी कार्य गर्न र मानवीय गरिमालाई विचार गरी व्यवहार गर्न जान्नुपर्दछ । धनसम्पत्ति, सिप र विज्ञता हुनेले निस्वार्थ भावले त्यसको उपयोग अरूको हितको लागि गर्न सकेमा प्रतिष्ठा आर्जन हुन सक्छ ।
- (३) यश कीर्ति आर्जन गर्ने - केही मानिसमा जीवनकालमा प्रतिष्ठा आर्जन गर्ने मात्र नभई जीवनपछि पनि आफ्नो नाम अमर बनोस् भन्ने चाहना हुन्छ । केहीको कर्म र त्यसको प्रतिफलले अमर बनाइदिन्छ । यश कीर्ति रहने काम गर्ने वा समाजलाई योगदान गर्नेहरू अमर बन्छन् । हामीले कैयन यस्ता महान् आत्माबारे पढेका सुनेका पनि छौं । समाज उपयोगी उल्लेख्य कार्य गरेर दीर्घकालका लागि आदर आर्जन गर्नु नै यश कीर्ति फैलिनु हो । उल्लेख्य परोपकारी कर्म गरेर अमर बनेकाहरूमा हामीले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा हेनरी ड्युना (रेडक्रसका संस्थापक), अग्रणी परोपकारी डेल कार्नेगी र राष्ट्रिय स्तरमा दयावीर सिंह कंसाकारलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । प्रतिष्ठा अल्पकालीन र यश कीर्ति दीर्घकालीन, व्यापक, देशको सीमा बाहिर पनि फैलिएको र प्रेरणादायी हुन्छ ।
- (५) सुरक्षा/आश्वस्तता - जीवनको कुनै समयमा सक्रिय रूपमा काम गरी आर्जन गर्न र नसक्ने अवस्था आउनु स्वाभाविक छ । कुनै घटना/दुर्घटनाले सोचे भन्दा पहिले यस्तो अवस्था आउन सक्छ । उमेर बढ्दै जाँदा आउने शिथिलता आउन सक्छ । सामाजिक सुरक्षाको राम्रो व्यवस्था नभएको मुलुकमा यस्तो अवस्थाको लागि वचत गरी राख्ने चाहना हुनु अन्यथा हुँदैन । यो धनसम्पत्ति सँग्रहको एक प्रमुख उद्देश्य रहेको हुन्छ । आर्थिक सुरक्षा तथा आश्वस्तताको ध्येयले आर्जन गर्न नसक्ने अवस्थामा धनसम्पत्तिबाट केही सहारा हुन सक्छ । हाम्रो जस्तो समाजमा सन्ततिको शिक्षा दीक्षा र उनीहरूको धार्मिक कर्म (व्रतबन्ध र विवाह आदि) का लागि धन सङ्ग्रह गर्ने ध्येय रहेको पाइन्छ ।

यसरी हेर्दा धनको उपयोग गर्ने क्षेत्रहरू पाँचमध्ये तीन कारण (धर्म गर्ने/कमाउने, प्रतिष्ठा र यश कीर्ति आर्जन) ले मानिसले दान दिने गर्दछन् ।

जगद्गुरु कृपालु महाराजका अनुसार धनको तीन गति हुन्छ - पहिलो गति दान, दोस्रो गति आफ्नो लागि भोग र तेस्रो गति बालबच्चाको लागि जम्मा गर्नु । जसले दान गर्छ उसको उत्तम गति हुन्छ, जसले जीवन भरि कमाएर खायो र दिने अवसर गुमायो उसको मध्यम गति र जसले कमाएर न आफ्नो काममा लगायो, न दान दियो त्यसले धनको नाश गर्छ र त्यो अनर्थकारी हुन्छ । आफूले मेहनत नगरी पाएको धनले चरित्र बिगाएँ, उनीहरू कमाउँदैनन् र धनको दुरुपयोग गर्छन् ।*

त्यस्तै धनको उपयोगीताबारे भनिएको छ :

* जगद्गुरु श्री कृपालु जी महाराज - दानमेकं कलौ युगे, राधा गोविंद समिति, नई दिल्ली, २०१५, पृष्ठ १

यस्य वित्तम न दानाय नोपभोगाय देहिनाम
नापी कीर्तयै न धर्माय तस्य वित्तम निरर्थकम् ।

भावार्थ : जसको धन न दानमा प्रयोग हुन्छ, न मानिसको उपयोगमा आउँछ, न यशका लागि हुन्छ न धर्मार्जनका लागि विनियोजन हुन्छ, उसको धन निष्प्रयोजन हुन्छ ।

पङ्क्तिकारको दुईजनासँग भएको सङ्क्षिप्त बार्ताको चर्चा गरौं :

प्रसङ्ग १ - एकजना मित्र पैत्रक सम्पत्तिको दृष्टिबाट र उहाँको दम्पतिको आर्जनको कारण निकै सम्पन्न थिए र बेला बखत आफू आर्थिक दृष्टिले समृद्ध भएको कुरा भल्काउन विसर्दैनथे । एक दिन यो सम्पत्तिको सानो हिस्सा सामाजिक कार्यमा पनि लगाउनुस यसले राम्रै गर्छ भनेर अनुरोध गर्दा उनले भनेका थिए “बुबाले कति दुख कष्ट गरेर सम्पत्ति जोडेर जानु भयो । उहाँलाई छोराहरू आनन्दसँग समाजमा प्रतिष्ठासहित बसून् भन्ने चाहना थियो होला । त्यो सम्पत्तिबाट अर्जित रकम नचिनेका नजानेका मानिसको लागि दिँदा उहाँको मन दुख्छ होला । त्यस्तै दिएकाहरूले त्यो रकमको सदुपयोग गर्छन् भन्ने कुरामा कसरी विश्वास गर्ने ?” उनका कुराबाट आफ्नो सम्पत्ति सामाजिक उद्देश्यका लागि लगाउन सहमत हुने स्थिति देखिएन, सायद उनले कुनै दान दिएका छैनन् होला ।

प्रसङ्ग २ - एकजना आदरणीय व्यक्तिले आफू आफ्ना नजिकका कोही भन्दा कम नभएको र आफूसँग ठुलै रकम बचत भएको कुरा बढो गर्वसाथ सुनाउनु भयो । मैले अहो त्यसो भए त हजुरले अरूलाई सहयोग हुने किसिमको काम गर्नु राम्रो हुने भन्दा बाटामा माग्नु बस्नेलाई एक दुई रुपैयाँ दिएकै छु भन्नुभयो । मैले त्यस्तै होइन अलि सार्थक काम गर्नु भए राम्रो हुने छ भनेको त उहाँले यो काम सरकारको हो हामीले गर्न हुँदैन भन्नुभयो र धन देखिने काम गर्नु हुँदैन धन भएको कुरा गोप्य राख्नुपर्छ भन्नुभयो । यी हाम्रो समाजमा व्याप्त प्रतिनिधिमूलक विचार हुन सक्छन् । यसबाट अरूको हितका लागि सहयोग गर्नुपर्छ भन्ने विचार केहीमा अभै आउन नसकेको देखिन्छ ।

चिनीया दार्शनिक लाओ जुको विचारमा शब्दमा “दयालुपनले विश्वास, विचारमा दयानुपनले अन्तरमनको गहिराइ र दिनुमा हुने दयालुपनले माया प्रेमको सिर्जना गर्छ ।” दिनेले आफ्नो क्षमता र चाहनाको उचित संयोजन मिलाई दिए मात्रै दिगो हुन्छ । दिनुको मुख्य लाभ वा प्रतिफल हो दाताले अनुभव गर्ने अपार मानसिक शान्ति । यस प्रसङ्गमा महान भारतीय उद्योगपति रतन टाटा (सन् १९३७-२०२४) को अनुभूतिको चर्चा गरौं ।

एकपटक रतन टाटाले हवीलचेयर दान गरे । पाउने एक बालकले फर्कने बेला उनको खुट्टा पकड्यो, सजिलै छाडेन । उनले सोधे, “अब अरू के चाहियो ?” उसको उत्तर थियो, “म तपाईंको मुहारलाई हेरेर सम्भन चाहन्छु ता कि जब म तपाईंलाई स्वर्गमा भेट्नेछु, त्यो बेला म तपाईंलाई चिन्न र फेरि एकपटक धन्यवाद दिन सकूँ ।”

अपार मानसिक शान्तिका अतिरिक्त दानका अन्य लाभहरू निम्न छन् :

दिनुका लाभ

- मानिसमा समुदायप्रति कृतज्ञता भाव जगाउँछ ।
- परिवारका सदस्य र स्वजनमा निस्वार्थ भावले दिने संस्कृतिको विकास हुन्छ ।
- समुदाय र राष्ट्रलाई एकताबद्ध हुन र संवेदनशील बन्न मद्दत पुऱ्याउँछ ।
- स्रोतको पुनर्वितरण गरेर गरिबी, कष्ट, सङ्घर्ष र द्वन्द्व घटाउन सघाउँछ ।

- जातीय र लैङ्गिक समानता कायम गर्न, समुदायलाई सबलीकरण गर्न र क्षमता प्रवर्द्धन गर्न सघाउँछ ।
- समाजको समुन्नतिको आधार तयार गरी भावी पिँढीका लागि सुन्दर समाज हस्तान्तरणमा मद्दत गर्छ ।
- आधारभूत क्षेत्र (शिक्षा तथा स्वास्थ्य) मा सुधार आउँछ ।

आफ्नो खुसीले दिन पाउँदा अपार हर्ष अनुभूति हुने कुरा सबैले महसुस गरेको हुनुपर्छ । दानले दाता र प्राप्तकर्ताबिच भावनात्मक सामीप्यता ल्याउँछ । पूर्वजले दान दिएको प्रसङ्गले सन्ततिलाई गौरवबोध गराउँछ र उनीहरूमा पनि उदारभाव जागृत हुने सम्भावना रहन्छ । परोपकारी कार्य र सेवामा लागेका कतिपयले आफ्ना पूर्वजले उदारतापूर्वक दीनदुःखीको सेवामा लागेको र उनीहरूलाई सहयोग गरेको देखेकाले आफूमा पनि यस्तो भावना आएको बताउने गरेका छन् । वर्तमान पुस्ताको उदारता भावी पुस्ताको लागि प्रेरणा बन्ने सम्भावना हुन्छ । दानबाट गरिने कार्यहरूबाट समाजका कमजोर असहाय वृद्धहरूको सेवा हुन्छ र उनीहरू जीवनलाई गरिमामय बनाउन सहयोग मिल्छ । त्यस्तै शिक्षा र स्वास्थ्य उपचार सुविधा पुऱ्याएर समुदायबाट हाम्रो लागि पनि केही भएको छ भन्ने भावना जागृत भएर समुदायप्रतिको विश्वास बढ्छ । दानले समाजका समस्याहरू बुझ्न प्रेरित गर्छ ।

दानको प्रभाव बारे भनिएको छ :

दानेन भूतानि वशीभवन्ति दानेन वैरान्यपि यान्ति नाशम् ।
परोपि बन्धुत्वमुपैति दानैर्दानि हि सर्वव्यसनानि हन्ति । .

भावार्थ : दानले सबै प्राणी वशमा हुन्छन्, दानले वैर (शत्रुता) को नाश हुन्छ । दानले शत्रु पनि बन्धु बन्छ र सबै प्रकारका व्यसनको नाश गर्छ ।

दान र परोपकार

दान र परोपकारबिच घनिष्ठ सम्बन्ध रहने र कतिपय प्रसङ्गमा यी दुईलाई पर्यायवाची शब्दको रूपमा प्रयोग गरिने भए पनि पश्चिमी विश्वमा कुनै खास समस्याबाट सताइएकालाई तत्कालका लागि दिइने राहतलाई दान र समस्याका कारण पहिल्याई त्यसलाई रोकथाम वा सम्बोधन गर्न अपनाइने उपायलाई परोपकार भनिन्छ । दान दयाभाव राखि खाँचो परेकाहरूको तत्कालको आवश्यकता पूरा गर्नुसँग सम्बन्धित छ । दीर्घकालीन, रणनीतिक तथा पुनर्निर्माणका दृष्टिले चालिने सहयोगात्मक कदमलाई परोपकार भनिन्छ । दान असल हो तर समस्या समाधान गर्ने उद्देश्यले गरिने दान परोपकार हो । सङ्कटबाट प्रभावित समूहको तत्कालीन आवश्यकता पूरा गर्न र उनीहरूले भोगेको कठिनाइलाई सम्बोधन गर्न प्रदान गरिने सहयोग दान र उपयोगी काम गरेर वर्तमान अवस्थामा सुधार ल्याउनु परोपकार हो । “परोपकार समाजमा विद्यमान प्रमुख समस्या तथा मुद्दाहरूको कारण र प्रभावको पहिचान र तिनीहरूको संबोधन गरी समाजलाई बस्न योग्य बनाउने रणनीतिक प्रक्रिया हो ।”* दयाभावलाई विस्तार गर्दै समुदायको भलाइ हुने र समाजमा विद्यमान समस्याहरू समाधान गर्ने उपायहरूको कार्यान्वयन परोपकार हो । दानदातव्यले विभिन्न समस्याले सिर्जित दुःखकष्ट हटाउन सहयोग पुऱ्याउँछ भने परोपकारले त्यस्ता समस्याका दीर्घकालीन निराकरण गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ । भोकालाई तत्काल खान दिनु दान हो भने भोक मेट्ने साधन आर्जन गर्ने क्षमता विकास गर्न आवश्यक प्रशिक्षण दिनु दिलाउन परोपकार मानिन्छ । दानदातव्यलाई हृदयले प्रेरित गरेर गरिएको निस्वार्थ सहयोग र परोपकारलाई मस्तिष्कको उपयोग गरी समस्या दोहरिन नदिन व्यवस्थित रूपमा गरिने कार्यहरूको श्रृंखला

* www.cfgfw.org

हो । शिक्षाको गुणस्तर र पहुँचमा सुधार गर्नु, क्षमता विकास गर्नु, आय आर्जनको अवसर दिलाउनु र त्यसबाट आत्मनिर्भर बनाउनु, गरिबी घटाउनु, आधारभूत सुविधा (खानेपानी, प्राथमिक उपचार र सरसफाइ आदि) विस्तार गर्नु परोपकारका प्रमुख क्षेत्र हुन् ।

यी दुईबिचको अन्तरलाई निम्नअनुसार व्यक्त गर्न सकिन्छ :

दानदातव्य	परोपकार
प्राकृतिक तथा मानवीय सङ्कटमा परेका मानिसका समस्या तत्काल समाधान गर्न सघाउनु ।	समस्याको दीर्घकालीन समाधान गर्ने उपायहरूलाई सघाउनु ।
सामाजिक सेवा प्रदान गर्नु र त्यसमा सहयोग पुऱ्याउनु ।	रुढिवादी, अन्धविश्वास तथा विभेदपूर्ण व्यवहार जस्ता समस्याको समाधान र सामाजिक परिवर्तन ल्याउन मद्दत गर्नु ।
दया तथा करुणाभावको अभिव्यक्ति (हृदयको आवाज सुनेको नतिजा)	समस्या वा पीडाका दिगो समाधानको प्रयास । (मनको आवाजलाई मूर्त रूप दिनु)
समस्या आइपरेपछि त्यसको समाधानको उपायको खोजी र क्रियात्मक प्रकृतिको हुनु ।	समाजमा देखिने समस्याको पहिचान गरी त्यसलाई रोक्ने उपायहरूको खोजी र कार्यान्वयन गर्नु ।
विभिन्न समस्याले सताइएका समुदायलाई सघाउनु ।	समस्याहरूको दीर्घकालीन समाधान गर्ने उद्देश्य राखिने हुँदा सामूहिक पहल गर्नु ।
व्यक्तिगत पहलमा निर्भर हुनु ।	समुदायलाई सशक्त बनाउदै लैजानु ।

दान दिन प्रेरित गर्ने तत्त्वहरू

मानिसलाई दान दिन के कुराले प्रेरित गर्छ भन्ने कुरा बुझेर स्रोत सङ्कलनको उपयुक्त उपाय अपनाउन सकियो भने प्रभावकारिता हासिल गर्न सकिन्छ । त्यसैले पनि आजभोली स्रोत सङ्कलनलाई एक विशिष्टीकृत सिपको रूपमा विकास गरिएको छ । दान दिन प्रेरित गर्ने तत्त्वहरू निम्न छन् ।

A Note of the Economics of Philanthropy*	Revealing Indian Philanthropy**	Philanthropic Foundations of Asia***
आवश्यकताप्रतिको सचेतता	परम्परा	समाजलाई केही दिने चाहना,
ऐक्यबद्धता	प्रतिस्पर्धा	पारिवारिक तथा व्यक्तिगत मान्यता
मान्यता	समर्पण	धर्म
दक्षताको विवेचना	पश्चाताप	परिवर्तनको अगुवाइ गर्ने चाहना
प्रतिष्ठा	प्रशंसा	मान तथा प्रतिष्ठा

* Nathalie Monnet and Ugo Panizza – A Note on the Economics of Philanthropy, Graduate Institute of International and Development Studies, Working Paper No. HEIDWP19-2017, p. 1

** Mathieu Cantegrell, Dweep Chanana nad Ruth Kattumuri (Editors) – Revealing Indian Philanthropy, Alliance Printing Trust, 2013, p. 17

*** Pauline Tan Swee-Sum Lam – Philanthropic Foundation in Asia : Insights from Singapore, Myanmar and China, Asia Centre for Social Entrepreneurship and Philanthropy and Agence Francaise de Development, 2018, p. 7-9

पवित्र विचार भाव	पवित्र भाव	व्यक्तिगत अनुभव,
मनोवैज्ञानिक लाभ	स्वरुचि	व्यक्तिगत आबद्धता
लागत र लाभको विश्लेषण		

हरेक दातामा आफूले दिएको सहयोगको सदुपयोग होस् भन्ने चाहना हुनु स्वाभाविक छ। त्यसैले दानको सदुपयोग भएको पुष्टि भएमा दान दिन उत्साहित गर्न सकिन्छ।

दानबारे सामान्य बुझाइ र यसको धार्मिक एवम् दार्शनिक पक्ष

दान उदारता र सहअस्तित्वको प्रतिबिम्ब हो। विचार उदार नभई अरूको लागि आफ्नो स्वामीत्व भएको वस्तु छाड्न सकिदैन। मसँग भएका कुराको उपयोग अरूले पनि गरुन र त्यसबाट उनीहरूको आवश्यकता पूरा हुन सकोस भन्ने भावना भए मात्र दान दिन सकिन्छ।

परोपकार गर्न धनसम्पत्ति चाहिन्छ र यो उमेर अलि पाको भए पछि गर्ने कार्य हो भन्ने सोच धेरैको रहेको पाइन्छ। परोपकार गर्न उमेर बाधक होइन, यसको लागि धनसम्पत्ति दिएर मात्र होइन अन्य उपायहरूबाट पनि सघाउन सकिन्छ। परोपकारी कार्यलाई अगाडि बढाउन धनसम्पत्ति मात्र नभई समय श्रम र विज्ञता पनि आवश्यक पर्छ र ति सबै कुरा खरिद गर्नुपर्ने अवस्थामा त्यस्ता कार्यको लागत धेरै उच्च हुन सक्छ। धनसम्पत्ति दिन नसकेले समय, श्रम र विज्ञता दिएर यस्तो कार्यलाई अगाडि बढाउन उल्लेख्य योगदान गर्न सक्छन्। कल्याण पत्रिका (गीता प्रेस गोरखपुरको प्रकाशन) को जनवरी २०११ को अङ्क दान महिमा अङ्कको रूपमा प्रकाशित भएको थियो। त्यसमा हिन्दु ग्रन्थहरू र सन्त महात्माहरूले दानको विषयमा उल्लेख गरिएका उद्धरणहरूमध्ये केहीको यहाँ चर्चा गरिन्छ।

दान कसरी दिने भन्ने सम्बन्धमा :

श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयादेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । सविदा देयम् ।

भावार्थ- दान श्रद्धापूर्वक, आफ्नो सामर्थ्यअनुसार उदारतापूर्वक, विनम्रतापूर्वक, आदरपूर्वक, ज्ञानपूर्वक, विधिपूर्वक, आदरतापूर्वक एवम् निस्वार्थ भावले दिनुपर्छ। भय (दान नदिएमा परलोकमा स्थान मिल्दैन भन्ने भाव) ले दिनुपर्दैन। दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ।

भावार्थ : आफ्नो कर्तव्यबोध गरी उपयुक्त समय र स्थानमा, सत्पात्रलाई प्रतिफलको आशा नराखी दिनुलाई वास्तविक अर्थमा दान भनिन्छ।

दान गर्नुपर्ने आवश्यकता औँल्याउँदै भनिएको छ।

यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नाति दिने दिने ।

तच्च वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति ॥१॥

यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम् ।

अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥२॥*

* डा लक्ष्मीकान्त पन्थी - हिन्दू संस्कार: परिचय र विमर्श, रत्न पुस्तक भण्डार, २०७४, पृष्ठ १३

भावार्थ - लडाईँमा युद्ध जित्दैमा कोही शूरो मानिँदैन । धेरै पुस्तकहरू पढ्दैमा कोही पण्डित हुँदैन, किन्तु जसले लोभ, मोह, मद, मात्सर्य आदि नकाममा फसाउने आफ्ना इन्द्रियहरूलाई जितेको छ त्यही मात्र शूरो ठहर्छ । अनि जसले थोरै धनसम्पत्ति भएर पनि दान धर्म गर्छ त्यही पण्डित हो ।

भर्तृहरि शतकमा भनिएको छ :

दानम् भोगो नाशस्त्रिस्त्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुन्ते तस्य त्रुतीय गतिर्भवति ॥*

भावार्थ - दान, भोग र नाश यी तीनवटा धन जाने बाटाहरू हुन । जसले दान पनि गर्दैन र भोग पनि गर्दैन त्यसका धनको बाटो तेस्रो नै हुन्छ ।)

तप परं कृत युगेत्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेक कलौ युगे

भावार्थ - चार युग (सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि) मध्ये कलि युगमा दानलाई मानव कल्याणको साधन मानिएको छ ।

सर्वेशामप्युपायानान दान श्रेष्ठतम मतम ।

सुदत्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥

भावार्थ - दानलाई सबै उपायहरूमा श्रेष्ठ मानिएको छ । यथोचित रीतबाट दान दिनाले मानिसले दुबै लोक जित्दछ । स्कन्दपुराणमा भनिएको छ -

न्यायोपार्जित वित्तस्य दशमान्शेन धीमत : ।

कर्तव्यो विनियोगश्च इश्वप्रीत्यर्थ मेव च ॥

भावार्थ - सामान्यतः न्यायपूर्वक अर्जित गरिएको धनको दशमांश (दश प्रतिशत) ईश्वरको प्रसन्नताको लागि दानकार्यमा लगाउनुपर्छ ।

दानका प्रकार

विभिन्न प्रयोजनका लागि गरिने दानले समाजको उत्थान, विपत्तिमा पर्नेहरूको उद्धार, खाँचो पर्नेहरूको आवश्यकताको पूर्ति र जीवनरक्षा गर्नमा सहयोग मिल्छ । यहाँ समाजमा चल्दै आएका विभिन्न प्रकारका दान र तिनीहरूको औचित्य र उपादेयताबारे चर्चा गरिन्छ ।

(१) धार्मिक दान - धर्मग्रन्थहरूमा दानको महिमा वर्णन गरिएकाले मानिसमा धार्मिक अनुष्ठानहरूमा र धार्मिक संस्थाहरूले आयोजना गर्ने कार्यक्रमहरूमा दान दिन्छन् । अर्थ सङ्कलन खासगरी अक्षय कोष बनाई दिगो स्रोतको जोहो गर्न श्रीमद्भागवत महायज्ञ जस्ता धार्मिक अनुष्ठानहरू आयोजना गरिएका हुन्छन् । धार्मिक दान निम्न प्रकारका छन् :

(क) नित्य दान - प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो सामर्थ्यअनुसार सधैं गर्ने दान ।

*तिलक प्रसाद लुइटेल् र पुरुषोत्तम सिग्देल (अनुवादक), नीति दर्पण (विदुर, चाणक्य र भर्तृहरि), मञ्जरी पब्लिकेशन्स, २०७५, पृष्ठ ४६१

- (ख) नैमित्तिक दान - जान अन्जानमा गरिएको पापशमन गर्न अथवा त्यसबाट बच्न पवित्र स्थानमा गरिने दान ।
- (ग) काम्य दान - कुनै इच्छापूर्तिको आशा राखेर गरिने दान ।
- (घ) विमल दान - भगवानको प्रेम पाउने उद्देश्यले ब्रह्मज्ञानी वा सत्पात्रलाई दिइने दान ।
- (२) मुट्टीदान - यो परम्परागत र सर्वाधिक प्रचलनमा रहेको दान हो । शब्दको आधारमा हेर्दा यो न्यूनतम दान भन्ने बुझिन सक्छ किनभने मुट्टीमा अटाउने अन्न निकै कम हुन्छ । मुट्टी शब्द प्रयोगको अर्थ आफ्नो सामर्थ्य अनुसार दिन प्रेरित गर्नु हो । शब्दकोशमा यसलाई आध्यात्मिक भावले मुख्यतः गरिब र विपत्तिमा परेकालाई भोजन, कपडा र अन्य वस्तु उपलब्ध गराउनु भनिएको छ । सबै धर्ममा मुट्टी दानलाई दया र मायाको प्रतीक मानी आफ्नो हैसियत वा क्षमता अनुसार सबैले दिन सक्ने र दिनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ ।
- (३) विद्यादान - विद्या मानिसको सक्षमता बढाउने, आत्मनिर्भर बनाउने र आत्मविश्वास जगाउने महत्त्वपूर्ण उपाय हो । यसको लागि विद्यादान गर्न वा त्यसको लागि अवसर दिलाउने प्रबन्ध मिलाएर सहयोग गर्न सकिन्छ । विद्या (शिक्षा) आर्जन र सिप वा क्षमता विस्तार गरेर पीडा कष्ट हटाउन साथै व्यक्तित्व विकास हुन सक्ने कुराको बोध भएकाले नै परोपकारी संस्थाहरूको प्राथमिकतामा शिक्षा अग्रस्थानमा रहेको देखिन्छ । विद्यादानको क्रममा गुरुकुलीय शिक्षा प्रणालीबारे उल्लेख गर्नु जरूरी छ । यस्तो शिक्षा प्रणालीको प्रारम्भ ईशापूर्व ५००० मा भएको अनुमान छ । यो आवासीय शिक्षा प्रणाली हो जसमा विद्यार्थी (शिष्य) शिक्षक (आचार्य) को घरमा रहेर अध्ययन गर्थे ।* सांसारिक विषयवस्तुको समेत ज्ञान होस् भनेर गुरुले लाए अह्लाएका जनजीविकासँग सम्बन्धीत काम गर्नुपर्ने हुन्थ्यो । समाजका सबै आर्थिक हैसियत भएका परिवारका सन्ततिले बिना भेदभाव गुरुकुलमा अध्ययन गर्ने अवसर पाउँथे ।

विद्यादानका निम्न स्वरूप हुन सक्छन् ।

- (क) गुरुको हैसियतले विद्या दिनु,
- (ख) विद्यालयका लागि भौतिक संरचना निर्माण तथा मर्मत संभारमा सहयोग गर्नु,
- (ग) विद्यार्थीलाई पाठ्यपुस्तक तथा शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराउनु, र
- (घ) शैक्षिक संस्थाहरूमा विद्वतवृत्ति र छात्रवृत्तिका कोष स्थापना गर्नु वा उपलब्ध गराउनु ।

भोजन जुटाउनुपरेका कारण विद्यालय जान वञ्चित बालबालिकालाई भोजनको प्रबन्ध गरेर विद्यालय जान उत्प्रेरित गर्नुपनि विद्यादानकै एक स्वरूप हो । भारतको बेंगलोरमा प्रधान कार्यालय रहेको अक्षयपात्र फाउन्डेसनले सरकारी र सरकारले सहयोग गरेका विद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई दिवा भोजन उपलब्ध गराएर विद्यालय जान प्रेरित गर्ने उद्देश्य राखेको छ । सन् २००० मा ५ विद्यालयका १५०० विद्यार्थीलाई दिवा भोजन उपलब्ध गराउन थालेको यस संस्थाले अहिले २० लाख विद्यार्थीलाई भोजन उपलब्ध गराउन सक्षम भएको छ । विद्यादानको लाभबारे प्रकाश पार्दै भनिएको छ :

अन्न दानं परं दान विद्या दानं अतः परम् ।

अन्नेन क्षणिका तृप्तं यावज्जीवंच विद्यया ॥

* Nikhil Chandwani – The Importance of Gurukul System and Why Indian Education Needs it, The Times of India, 8 March 2019

भावार्थ : गरिब र खांचो पर्नेलाई भोजन दिनु उच्च उपकारी कार्य हो, तर उनीहरूलाई विद्यादान गरेर ज्ञानी बनाउनु परोपकारको उच्चतम स्वरूप हो । भोजनले क्षणिक सन्तुष्टि दिन्छ तर ज्ञानले उनीहरूलाई सन्तोषजनक जीवनतर्फ डोर्‍याउँछ ।

- (४) आजीविका दान - सबैलाई बाँच्ने आधार गास, बास र कपास (खाना, छाना र नाना) चाहिन्छ । जीविकाको आधार दिलाउनु र त्यसका लागि सहयोग गर्नु परोपकारको उच्चतम स्वरूप हो । भोकालाई भोजन दिनु ईश्वर सेवाको एक रूप मानिन्छ । परोपकारको परम्परागत र आधुनिक दुबै अवधारणामा आजीविका प्रदान गर्ने विषयले अग्रस्थान पाएको छ किनभने यसको अभावमा मानवता नै जोखिममा पर्न जान्छ । अधिकांश परोपकारी संस्थाहरूले बृद्धबृद्धा, बालबालिका, शारिरीक तथा मानसिक रूपले असक्त र विपत्तिमा परेकालाई आजीविका प्रदान गरी उनीहरूलाई गरिमायुक्त जीवन बाँच्ने अवसर दिएका छन् । गरिबी र अभावले सताइएका जनताको सङ्ख्या अधिक रहेको अवस्थामा आजीविका प्रदान गर्ने कार्यको माग उच्च हुन्छ । यस्तोमा केही संस्थाले भोजन सेवा प्रदान गर्दछन् । नेपालमा कोभिड महामारी फैलिएको अवस्थामा कैयन जनता पेसाविहीन हुन गए । यसले उनीहरूको आजीविका सङ्कटग्रस्त हुन गयो । यस्तो अवस्थामा केही संस्थाहरू र केही व्यक्तिहरूको सामूहिक पहलमा भोजन उपलब्ध गराउने कार्य गरेका थिए ।

केहीलाई नगद वा सम्पत्ति हुनेले मात्र दान दिने हो भन्ने लाग्न सक्छ । परोपकारी संस्थामा धनसम्पत्ति दिनेहरूको बोलबाला हुने, उनीहरूको नाम प्रचार प्रसार हुने र दाताको ङ्कमा सम्मानित गर्ने प्रचलन रहेकाले यस्तो लाग्नु स्वाभाविक छ । तर केही यस्ता दान छन् जसको लागि नगद वा सम्पत्ति भन्दा पनि विशाल हृदय साथै समय, भावना, परिस्थिति, आवश्यकता बुझ्न सक्ने क्षमता र उदारता आवश्यक पर्छ । ति दानहरू निम्न छन् -

- (५) मधुर वचन दान - मधुर वचन, दयालु अनि मायालु हेराइ र असल भाव सञ्चार गर्ने मुस्कान सबैलाई प्रिय लाग्छ । यसले शिष्टता, सौजन्य र समभावयुक्त सोच भल्काउनुका साथै मनमा आशा र सकारात्मक भाव जगाउँछ । मधुर वचनको लागि कुनै खर्च लाग्दैन तर त्यसको प्रतिफल अमूल्य हुन सक्छ । कन्फ्युसियसको भनाइ छ 'विनम्रता सबै गुणहरूको ठोस आधार हो ।' विनम्रताको सुन्दर पक्ष मधुर वचन हो । कठिनाइमा परेको समयमा मधुर वचनद्वारा सान्त्वना दिएर पीडा बिसर्जन मद्दत पुर्‍याउन सकिन्छ । एक महिलाले पुरानो घरमा कोठा भाडामा लिएर तरकारी व्यवसाय चलाइरहेकी थिइन् । घरबेटीको सोच र वचनको कारण त्यो ठाउँ तत्काल छाड्नुपर्ने अवस्था आयो । उनको मन अशान्त थियो । अब के गर्ने कहाँ बस्ने होला भनेर बेचैन थिइन् । त्यस्तो समयमा एक जना भाइले सान्त्वना दिँदै आफ्नो घरमा बसेर व्यापार गर्नु र जुन दिनदेखि व्यवसाय राम्रोसँग चल्छ त्यसपछि मात्र भाडा दिएर हुने कुरा गरेछन् । त्यतिले मात्र पनि उनलाई निकै सान्त्वना मिलेछ । उनले ति भाइको मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरी रहन्थिन् । कहिलेकाहीँ सामान्य सौजन्यले मानिसलाई लामो समय सम्भना दिलाइरहन्छ । हाम्रो शास्त्रले वचनम् किम दरिद्रम् अर्थात् वचनमा किन दरिद्र हुनु भन्छ तर त्यसो भनेर भन्नका लागि मात्र भनेको हो भन्ने सम्बन्धीत व्यक्तिलाई लागेमा वचनको अर्थ रहदैन ।
- (६) प्रेम (स्नेह) दान - निस्वार्थ भावले प्रेम गर्नु, स्नेह (माया) दिनु र सद्भाव राख्नु पनि परोपकार हो । प्रेम दिएर अरूको मन जित्नु र उनीहरूमा आशाको सञ्चार गराउन सक्नु अद्भुत कला र उत्तम जीवनको सौन्दर्य हो । खलील जिब्रानको विचारमा 'प्रेम बिनाको जीवन कुनै फल वा फुलबिनाको रुख जस्तै हुन्छ ।' त्यस्तै चिनीया दार्शनिक लाओ जुको विचार छ 'कसैबाट प्रेम पाउँदा मनमा शक्ति सञ्चार हुन्छ भने प्रेम दिन पाउँदा

मनमा साहस आउँछ ।' मलाई प्रेम गर्नेहरू छन् भन्ने कुराको अनुभूति हुनु जीवनको सबैभन्दा ठुलो खुसी हो । प्रेमको पहिलो सर्त जसलाई प्रेम गरिन्छ उसको अन्तरात्मालाई सुन्नु र बुझ्नु हो । कतिपय मानिस वैभवशाली भए पनि माया प्रेम नपाएर निराश भएको, जीवनमा ठगिएको र अस्तित्वविहीन भएको अनुभूति भई गलत कदम चाल्ने स्थितिमा आउन सक्छ । यस्तो स्थितिमा रहेको मानिसलाई प्रेम दर्शाएर सान्त्वना दिएर सामान्य अवस्थामा ल्याएर उपकार गर्न सकिन्छ ।

- (७) आश्वासन दान - आश्वासनको अर्थ परि आउँदा साथ सहयोग रहनेछ भन्ने कुराको विश्वास दिलाउनु हो । हामी सबैले आफ्नो पेसा व्यवसाय गरेर जीवन निर्वाह गर्छौं । तर कुनै अपेक्षित वा अनपेक्षित कारणबाट विपत्ति आउन सक्छ र यस्तो अवस्थामा अरूको साथ सहयोग आवश्यक पर्छ र त्यसको अपेक्षा गरिन्छ । त्यस्तो अवस्थामा परिआउँदा म छु है भन्नु र आश्वस्तता दिलाउन सकेमा मन शान्त हुन्छ, र यसले तनाव कम गर्न मद्दत मिल्छ । त्यसैले आश्वासन दानलाई पनि परोपकारको एक पक्ष मानिन्छ । एक परोपकारी संस्थाकी संस्थापकसँग संस्था सञ्चालनका चुनौतीहरूबारे कुराकानीको क्रममा एक ख्यातिप्राप्त चिकित्सकले समस्या परेमा कुनै पनि समयमा मलाई खबर गर्नु केही न केही व्यवस्था गरौंला भनेर आश्वासन दिनुभएको र समय समयमा सोधिरहनुहुने भएकाले ठुलो आधार मिलेको छ तर अहिलेसम्म त्यस्तो अवस्था आइ परेको छैन भन्नु भएको थियो । आश्वासन दिनेको चरित्र र क्षमताले विशेष महत्त्व राख्छ किनभने आश्वासन दिनेको चरित्र नै भरपर्दो छैन र उसले त्यो पूरा गर्न सक्ने क्षमता छैन भन्ने लागेमा विश्वास गर्न कठिन हुन्छ । आश्वासन दिनेले जुनसुकै समयमा पनि आफूले दिएको वचन पूरा गर्न सक्षम भए मात्र आश्वासनको सार्थकता रहन्छ ।
- (८) बृक्ष दान (बोट विरुवा लगाउनु) - हाम्रो जीविका र स्वास्थ्यमा बोट विरुवाको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको हुन्छ । यो वातावरणको महत्त्वपूर्ण हिस्सा हो । हाम्रो समाजमा पहिल्यैदेखि नै बिरुवा लगाउने, चौपारी बनाउने, कुवा (इनार) बनाएर यात्रीहरूलाई खानेपानी सहजै उपलब्ध गराउने, यात्रीहरूलाई वास बस्ने तथा आराम गर्ने पाटी बनाउने काम हुँदै आएको थियो । प्रकृति संरक्षणका लागि बृक्षरोपण गरेर हरियाली प्रवर्धनमा योगदान दिनेहरू पनि हुनुहुन्छ । भारतका सुन्दरलाल बहुगुणा (सन् १९२७-२०२१) लाई जंगल संरक्षणमा दिएको योगदानले चिनिन्छ । केन्याकि वाँगाारी मथाइ (सन् १९४०-२०११) लाई प्रकृति संरक्षणमा गरेको योगदानका लागि सन् २००४ मा नोबेल शान्ति पुरस्कार प्रदान गरिएको थियो । तीस हजार बिरुवा रोपेर तिनीहरूलाई हुर्काएकामा कर्नाटक राज्यकी वातावरणविद् तुलसी गौडालाई भारत सरकारले सन् २०२० मा पद्मश्रीले सम्मानित गरेको थियो । हामीले हाम्रै समाजमा पनि बोटबिरुवा लगाउने, अरूलाई त्यसको लागि प्रेरित गर्ने, सहयोग गर्ने, संरक्षणको लागि जागरण ल्याउनेहरू देखेका छौं । उनीहरूलाई प्रोत्साहित र सम्मानित गर्ने संस्कारको विकास गर्नु आवश्यक छ । आधुनिक युगमा वातावरणीय संरक्षणलाई कार्यक्षेत्र बनाएका परोपकारी संस्थाहरूको सङ्ख्या बढ्दै गएको छ ।
- (९) श्रमदान - सबै प्रकारको कामलाई पूर्णता दिन जनशक्ति आवश्यक पर्छ । निस्वार्थ भावले आफ्नो श्रम दिएर सामुदायिक हितको काम सम्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याउनुपरोपकारको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । प्राकृतिक विपत्तिमा मानिसको ज्यान बचाउन र उनीहरूको लागि आवश्यक वस्तुको आपूर्तिको प्रबन्ध मिलाउन धनसम्पत्ति दिनुभन्दा पनि सेवा (श्रम) अत्यावश्यक पर्न जान्छ । नेपालमा श्रम दिएर सहयोग गर्न सक्ने युवा जनशक्तिको ठुलो हिस्सा देश बाहिर रहेकाले विपत्तिको समयमा के होला भनेर चिन्ता व्यक्त गर्छौं । सामाजिक कार्यहरू (विद्यालय, मन्दिर, बाटो घाटो, पाटी, पौवा, कुवा, इनार तथा सामुदायिक भवन आदि) को निर्माण लागत खर्च घटाउन स्थानीय सरोकारवालाहरूले श्रमदान गर्ने परम्परा हाम्रो समाजमा रहिआएको छ । त्यसले

गर्दा श्रमदान गर्नेहरूमा निर्मित संरचनाप्रति अपनत्व भाव र माया जागृत हुने यसले संरचनाको संरक्षण गर्न सघाउ पुग्ने हुन्छ। स्वयम् सेवालाई परोपकारका लागि स्रोत परिचालनको दिगो आधार मानिन्छ। परोपकारी संस्थाहरू कम खर्चमा किफायती तवरबाट सन्चालन गर्नुपर्ने हुँदा यिनीहरूले प्रदान गर्ने सेवामा स्वयम् सेवकहरूको योगदान (श्रमदान) सार्थक हुने अनुभव छ।

- (१०) शरीरको अङ्गको दान - अरूको जीवन रक्षाका लागि आफ्नो शरीरको अङ्गदान गर्नु परोपकारको उच्चतम स्वरूप हो। चिकित्सा विज्ञानमा भएको अभूतपूर्व प्रगतिका कारण मानव अङ्ग प्रत्यारोपण सम्भव र सहज भएको छ। आँखा, मृगौला, कलेजो आदि दान गरेर जीवन रक्षाको उदाहरण दिनेहरू हाम्रो समाजमा हुनुहुन्छ। अहिले आफू जीवित छदै मृत्युपश्चात अङ्गदान गर्नुपर्छ भन्ने भावना बढ्दै छ। मेरो मृत शरीर कसैको लागि उपयोगी हुन सक्छ भने जलेर खरानी हुने मानव अङ्ग दिएर अरूको जीवनरक्षा किन नगर्ने भन्ने विचारले गर्दा मानिस अङ्गदान गर्न सहमत हुँदै गएको देखिन्छ।
- (११) समय दान - सार्वजनिक हितको काममा प्रतिफलको आशा नराखी समय दिनु, बुद्धि दिनु र ज्ञान सिप क्षमता लगाउनु पनि परोपकार हो। कतिपय काम र सेवाका लागि खास समयमा धनसम्पत्तिभन्दा पनि समय र खास ज्ञान, सिप र क्षमता अत्यावश्यक हुन सक्छ। समय दिनु भनेको निश्चित काम सम्पन्न गर्न सिप लगाउनु र ज्ञानको उपयोग गर्नु हो। आफूसँग भएको सिप क्षमताको पहिचान गरी सामाजिक हितका काममा लगाएर परोपकार गर्न सकिन्छ। विश्वमा आफ्नो समय र सिपको सदुपयोग गरी सामुदायिक हितका काममा योगदान गर्ने चाहना बढ्दै गएको देखिन्छ। स्वयम् सेवकको रूपमा परोपकारी संस्थाहरूको व्यवस्थापनको विभिन्न पक्षमा आफ्नो सिप र क्षमता दिएर सेवा गर्नेहरू हाम्रो समाजमा पनि पाइन्छ। यसले गर्दा ती संस्थाहरूको सञ्चालन लागतमा कमी आउनुको साथै सेवा भावना विस्तार गर्न मद्दत मिलेको छ।
- (१२) क्षमादान - मानिसका दुई आध्यात्मिक आवश्यकता क्षमाशीलता र असलपन हुन्। परोपकारको मुख्य उद्देश्य शान्ति र सदृभावना विस्तार एवम् मानवीय गरिमा प्रवर्द्धन गर्नु हो। यसको लागि आवश्यक पर्ने एक प्रमुख गुण क्षमाशीलता हो। बदलाको भावले शान्ति टाढा हुन्छ। महात्मा गान्धीको विचारमा कमजोरले कहिल्यै क्षमा दिन सक्दैन। त्यसको लागि उदारता र सहिष्णुता अत्यावश्यक हुन्छ। आफूविरुद्ध लागेकालाई क्षमा दिएर सुधारको बाटोमा ल्याउन र नयाँ जीवन सुरु गर्नु सघाउनु पनि परोपकार हो।
- (१३) सम्मानदान - उचित, प्रशंसनीय र जनउपयोगी काम गर्नेलाई उचित सम्मान दिनु परोपकार हो। यसले एकातिर उसले आफूमाथि न्याय भएको अनुभूति गर्छ भने भविष्यमा यस्ता कार्यहरू गर्दै जानसमेत प्रेरणा दिन्छ। समाजमा कतिपय पेसा अत्यावश्यक भए पनि त्यसमा लाग्नेहरूले यथोचित सम्मान पाउन नसकेको अवस्था छ। कृषक, शिल्पकार र श्रमिकले गरेको कामको योगदान अतुलनीय छ। तर हाम्रो समाजले उनीहरूको योगदानलाई उचित सम्मान दिने गरेको छैन। समाज र समुदायको लागि महत्त्वपूर्ण योगदान दिनेलाई सम्मान दिएर उनीहरूको स्वीकार्यता र हौसला बढाउन सकिन्छ। यसबाट उद्यमशीलता प्रवर्द्धन गर्न र सहिष्णु समाज निर्माण गर्न सहयोग मिल्छ।
- (१४) भद्रता दान - हामी कुनै समाज कति सभ्य र उदार छ भन्ने कुराको मापन त्यहाँको भौतिक सम्पन्नताको आधारमा भन्दा बढी त्यहाँ बस्नेहरू कति भद्र, सदाचारयुक्त, समभावयुक्त र विचारवान् छन् भन्ने आधारमा गरिन्छ। कतिपय अवसरमा हामीले कुनै मानिसलाई धनी र सम्पन्न भएर के गर्नु र उसको सोच अनुदार, भेदभावपूर्ण छ भन्ने गर्छौं। भद्रता दानको अर्थ समाजलाई अगाडि बढाउन सोच, व्यवहार र कर्म उदार हुनु

(असल, न्यायपूर्ण र अग्रगमनलाई प्रोत्साहन दिने) हो । यसको मुख्य विशेषता मानवीय गरिमाको उच्च सम्मान गर्नु र आफूप्रति गौरवबोध गर्न सक्ने वातावरण सिर्जना गर्नु हो ।

निष्कर्ष

हरेक मानिसमा परोपकारी बन्न सक्ने प्रबल सम्भावना हुन्छ । धनसम्पत्ति दिएर मात्र परोपकारी बनिन्छ भन्ने मनोविज्ञानलाई चिरेर निस्वार्थ तथा पवित्र भावले पीडा, कष्ट, सङ्कट र जोखिममा परेका मानिसलाई संरक्षण, आड भरोसा दिनु, उनीहरूको गरिमा कायम राख्न सघाउनु र यसका लागि आफ्नो ज्ञान, सिप र समय लगाउनु पनि परोपकार नै हो भन्ने बुझ्न बुझाउन सकेमा समाजमा परोपकार व्यापक हुने छ । यहाँ धनसम्पत्तिबेगर नै केके दान गर्न सकिन्छ र त्यसबाट समाजलाई कसरी समुन्नत, सहिष्णु साथै सहअस्तित्व पूर्ण बनाउन सकिन्छ भन्ने बारेमा केही चर्चा गरियो । समाजमा यसरी अरूको हित प्रवर्द्धन गर्नेहरूको पहिचान गरी सम्मानित र प्रोत्साहित गर्ने सकेमा वर्तमानको सामाजिक अवस्थामा गुणात्मक सुधार आउन सक्छ ।